शोधयात्रा खंड - १०

(आंतरविद्याशाखीय शोधनिबंध संग्रह)

-: संपादक :-

प्रा. प्रकाश हनवते
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

प्रा. डॉ. अनिल काळबांडे
मिलींद महाविद्यालय, मुळावा

अरुणा प्रकाशन, लातूर

Shodhyatra Khand - 10

Editor : Prof Prakash Hanwate, Dr. Anil Kalbande

शोधयात्रा खंड - १०

संपादक

प्रा. प्रकाश हनवते, / प्रा.डॉ. अनिल काळबांडे

© संपादक

* **प्रथम आवृत्ती :**
  ३० एप्रिल २०१८

* **प्रकाशक :**

  अरुणा प्रकाशन, लातूर

  १०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
  खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
  मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

* **मुद्रक :**
  आर्टी ऑफसेट, लातूर

* **अक्षर जुळवणी :**
  हिंदवी कॉम्प्युटर, लातूर

* **मुल्य : १७५/-**

ISBN No. 978-93-5240-165-9

'शोधयात्रा खंड-१०' या संपादित ग्रंथातील सर्व लेखक, [illegible] अभिप्राय [illegible] त्यांच्या मतांशी व मतासंबंधी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

१०. महाराजा सयाजीराव गायकवाड व बडोदा शहर ५८

प्रा. मिलींद कांबळे

०७

११. महिला सबलिकरण व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ६१

प्रा. निता पांडे

१४

१२. छत्रपती शाहू-पेशवे बाळाजी विश्वनाथ यांचे संबंध ६५

प्रा.डॉ. वर्षा उरकुडे

२

१३. म. गांधींचे सामाजिक आर्थीक विचार ६८

प्रा.डॉ. सुरेश काळे

२९

१४. बुध्दाचे धम्मविधान आणि भारतीय संविधान : ७५

सैध्दांतिक व सांस्कृतिक साधर्म्य

३४

श्री भिमराव हटकर

१५. जळगांव शहरात मंगलकार्य प्रसंगी वाया जाणाऱ्या ९७

३८

अन्नाचे व्यवस्थापन

प्रा. अशोक हनवते

४२

१६. जातक कथेचे महत्व १०५

प्रा. क्रांती मुनेश्वर

४६

१७. समाज सुधारणा चळवळीतील क्रांतीज्योती : ११०

सावित्रीमाई फुले

५३

प्रा. सचिन ओंवाळ

ISBN 978-93-5240-165-9

१३.

महात्मा गांधीजी यांचे सामाजिक व आर्थिक विचार

प्रा.डॉ. सुरेश निळकंठराव काळे
एच.बी.टी. कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
न्यु सुभेदार, नागपूर.

जगाच्या अनेक राष्ट्रामध्ये झालेल्या क्रांतीचा मानवतावादी व एकूणच अखिल मानवजातीच्या संघर्षाच्या इतिहासाचा विचार केला तर विचारवंत बुध्दिवंताच्या विचारांनीच त्यांच्या लिखाणांनीच क्रांती झालेली दिसून येते. इतिहासाचे नवे अध्याय निर्माण झाल्याचे दिसून येते. हिंसेच्या मार्गाने बरबटलेल्या मानव समुहाला अहिंसा, सत्य याची शिकवण देण्याचे माणसाला मानूस म्हणून वागविण्याची शिकवण देण्याचे महान कार्य वर्धमान महाविर तथा गौतम बुध्दांनी केले. ज्या लिखाणाने पुरोहित शाही, कर्मकांड यांच्या विरुध्द पहिली क्रांती केली, ज्यांच्या धम्म आज्ञामुळे सम्राट अशोकाला अहिंसावादी बनविले आणि त्याने अखिल जगाला बौध्द धम्माच्या प्रसाराची अनमोल देणगी दिली. जैन व बौध्द या धर्माच्या तत्वांनी, त्यांच्या लिखाणांनी तत्कालीन भारतवर्षातच नव्हे तर संपूर्ण विश्वात नव्या मानवतावादी विचारांची वादळं निर्माण झाली.

मध्ययुगीन कालाखंडातली समाजोपयोगी व समाज मनोरंजक आयुर्वेद, स्थापत्यशास्त्र, बसवेश्वराची वचने, गुरुनानकांचे विचार, कबीर व इतर संतांचे विचार, सुफी साहित्य आणि इतर अनेक प्राचीन शास्त्र, काव्य व इतर साहित्याची निर्मिती झाली.

आधुनिक कालखंडात मात्र हे चित्र बदलेले (पालटले) छपाई यंत्राचा शोध लागला आणि लिखित विचारांच्या प्रसाराला प्रचंड गती लाभली. यात छोटया पत्रकांपासून ते भव्य प्रदीर्घ अशा ग्रंथमालांचा समावेश झाला आणि या आकाराने छोटया मुद्रित अशा साधनांनी मानव इतिहासाला प्रचंड धक्के, देण्यास सुरुवात केले. 'छपाई', 'प्रकाशन', (मग ते आताचे असले तरी) या 'शोधाने आधुनिक' मानवी इतिहसाचे स्वरुप पालटून टाकले.

काय घडले आणि प्रकाशन. या शोधामुळे [illegible]मधील हेन्रीची सत्ता उलटवून टाकली. रुसोच्या लेखणीने रशियामधील मार्क्स व टॉलस्टॉयच्या लेखनाने केवळ रशियातील नव्हे तर संपूर्ण जगातील कामगारांची मानसिक क्रांती केली. नव विचाराने अमेरिकेतील ब्रिटीश

ISBN 978-93-5240-165-9

सत्तेचे जोखड, बोस्टन समुद्रात भिरकावून दिले. लेखणीच्या वादळाने तेचकार्य केले. इटालीत-मॅझीनी व गॅरिबालडीच्या वैचारिक लिखाणांनी क्रांतीचे वादळ उठविले. भारतात महात्मा फुले, ना. म.गो. रानडे, महात्मा गांधी, सुभाषचंद्र बोस, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि क्रांतीकारकाच्या वैचारिक लिखानाने पुन्हा एकदा मानवाला सत्य, अहिंसेच्या क्रातीचा मार्ग दाखविला.

गांधीजीची विचारसरणी :-

गांधीजीच्या विचारसरणीवर त्यांच्या आईचा तसेच धर्मग्रंथ भगवदगीता, रामायण, महाभारत, बायबल, बौध्द व जैन धर्म इत्यादींचा प्रभाव होता. त्याचप्रमाणे रस्कीन, टॉलस्टॉय इत्यादी विचारवंत व ग्रंथ तसेच त्यांनी आयुष्यात केलेले सत्याचे प्रयोग, यंग इंडिया, हरिजन वृत्तपत्रातील लेख इतर धार्मिक वाङ्मय व रचनात्मक कार्यक्रम इत्यादी सर्व वैशिष्टयांनी त्यांची विचारसरणी तयार झाली होती. गांधींनी त्यांच्या संपूर्ण जिवनात सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, हरताळ, कायदेभंग, बहिष्कार, उपोषण, हिंदु मुस्लिम एकता, समता इत्यादी पैलुंना विशेष महत्व दिले होते. त्यानुसार त्यांनी संपूर्ण जिवनाची वाटचालही केली. त्यासोबत गांधीजींची राज्य आणि ग्राम स्वराज्याविषयी त्यांचे विचार, तळमळ तेवढीच महत्वपुर्ण होती. म्हणून त्यांनी वेळोवेळी भारतीयांना खेडयाकडे चला असा संदेश दिला. खेडे हा त्यांच्या सामाजिक व आर्थीक जिवनाचा पाया होता.

भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी यांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. केवळ स्वातंत्र्य मिळवून दिले नाही तर आपल्या जगण्याने जिवनाचा खरा अर्थ स्पष्ट केला. जीवनातल्या मुलभूत संकल्पना स्पष्ट केल्या. २ ऑक्टोबर १८६९ ते ३० जानेवारी १९४८ हया त्यांच्या कालखंडात ते आदर्श असे जीवन जगले. एकदा एकाने महात्मा गांधीजींकडे संदेश मागितला तेंव्हा गांधीजी म्हणाले, **'अमर जीवन ही अमर वाणी'**. माझे जीवन हाच माझा संदेश या चार शब्दातून गांधीजींना सुचवायचे होते की, आपल्या कार्यातून, आचरणातूनच जीवन संदेश प्रकट व्हायला हवा. महात्मा गांधीजींनी अनेक मूलभूत संकल्पना मांडल्या. स्वराज्याचा खरा अर्थ अहिंसा, सत्याग्रह, सर्वोदय व ग्रामस्वराज्य यात सामाजिक व आर्थिक विचार हे दिसून येतात.

महात्मा गांधी त्यांच्या काळातील [illegible] राजकारणी, निष्ठावंत, समाजसुधारक मात्र त्यांनी आपले विचार कधीही ग्रंथबध्द केले नाहीत. त्यांनी वेळ, परिस्थीतीप्रमाणे आपले विचार व्यक्त केले आहेत. गांधीनी उराशी बाळगलेल्या मूल्यांच्या प्रकाशात बदलत्या सामाजिक पार्श्वभूमीवर या वचनांचा नवा अर्थ लावावा लागेल.

गांधीजचे सामाजिक विचार :-

भाषेच्या आधारावर भारतीय घटक राज्यांची निर्मीती झालेली आहे. विविध भाषेवर आधारित समाजरचना आज आपल्याला दिसून येते. मात्र [illegible] आली आहे. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ मराठी भाषेच्या अस्मितेवर उभी राहिली. नव्हे तर ती महाराष्ट्र राज्य

ISBN 978-93-5240-165-9

निर्माण झाल्याने यशस्वी देखील झाली. परंतु आज जेंव्हा स्वतंत्र विदर्भाची मागणी होते. तेंव्हा भाषा या घटकाचा पुन्हा विचार करावासा वाटतो. म्हणूनच की काय महात्मा गांधींनी एका भाषेला महत्व न देता भाषांच्या एकीकरणातून बहूरंगी समाज निर्माण करण्यास प्राधान्य दिले होते. भाषिक एकीकरणाशिवाय राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होण शक्य नाही असे महात्मा गांधींना वाटते. गुजरातच्या स्थापनेवेळी त्यांनी म्हटले, सर्व भाषांमधील ग्रंथसंपदेतून राष्ट्रीय सामार्थ्यचा मुलस्त्रोत शोधला पाहिजे, प्राचीन संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन हे आपले उद्दिष्ट नसून जुन्या परंपरेनुसार आधारित अनुभव संपन्न नवी संस्कृती व समाज उभारणे हे आपले उद्दिष्ट होईल. सर्व संस्कृतीचा संगम करुन त्यात प्रत्येक संस्कृतीला विशिष्ट स्थान देण्यात येईल.

गांधीकडे स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व :-

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व त्यांच्याकडे आल्यावर त्यांनी देशभर दौरे केले. त्यातून त्यांना सामाजिक परिस्थितीचे आकलन झाले, व प्रचलित जाती व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले. त्यांच्या आश्रमात कोणत्याही प्रकारचे भेदभाव कधीच नव्हते. सर्व ईश्वराची लेकरे आहेत. म्हणून जन्मतःच समान आहेत. ब्राम्हणांनी जन्माच्या आधारे किंवा संपादित ज्ञानाच्या आधारे स्वतःला श्रेष्ठ म्हणून जेंव्हा जेंव्हा दावा केला तेंव्हा तेंव्हा मी ब्राम्हणांशी झगडलो आहे. म्हणून ब्राम्हण असो किंवा इतर असो त्यांनी निर्माण केलेल्या या श्रेष्ठतेच्या ब्रम्हराक्षसाविरुध्द लढा देणाऱ्या प्रत्येक ब्राम्हणेत्तरांच्या मी सुरुवातीपासून अखेरपर्यंत बरोबर राहीन. गांधीच्या उपरोक्त असलेल्या विचारधारेमुळे समाजातील प्रत्येक वर्गांचे, जातीचे, धर्माचे लोक त्यांच्या सोबत उभे राहिले. बहुजन समाजाच्या मनातील ब्राम्हण वर्चस्वाबद्दल वाटणारी भिती कमी होत गेली. समाजातून जाती, वर्ग यासारखे भेद नष्ट झाले पाहिजेत असे स्पष्ट मत गांधीचे होते. त्यासाठी त्यांनी आंतरजातीय सहभोजन व आंतरजातीय विवाहांचाही पुरस्कार केला.

गांधीच्या मते स्त्री - पुरुष समानता पाहिजे :-

स्त्रीला पुरुषाप्रमाणे समान हक्क असावेत. तिने स्वतःतील न्युनगंडाची भावना सोडून स्वतःच्या अस्तित्वासाठी व अधिकारासाठी पुढे आले पाहिजे. पुरुषापेक्षा स्त्री अहिंसक मार्गाने संघर्ष करण्यास अधिक सक्षम आहे. असे स्पष्ट मत गांधीचे होते. स्वातंत्र्य चळवळीत समाजातील एका वर्गाला बाजूला ठेवून स्वातंत्र्य मिळविता येणार नाही, याची पुरेपुर जाणीव गांधींना होती. त्यामुळेच त्यांनी पुरषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होण्याचे आवाहन केले. आज त्यांच्या त्या विचाराचा पुरस्कार स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्य संस्थात (३३%) आरक्षण देऊन राजकारणाला स्वच्छ करण्याचा प्रयत्न राज्यकर्ते करीत आहेत. तसेच महाराष्ट्र शासनाच्या नौकरीत ३०% आरक्षण महिलांना देण्यात आले. (१९९४ मुख्यमंत्री शरद पवार) स्त्रियांच्या राजकारणातील प्रवेशामुळे स्त्री सबलीकरणाच्या प्रक्रियेला गती मिळालेली दिसते. दारुबंदी, परदेशी कपडयांवर बहिष्कार,पॅकेटींग सारख्या कार्यक्रमांचे चळवळीचे नेतृत्व त्यांनी स्त्रियांना

ISBN 978-93-5240-165-9

दिले. स्वातंत्र्योत्तर काळातही दारुबदीच्या मुद्यावर स्त्रिया एकत्र येऊन बहिष्काराचे शस्त्र हाती घेऊन वर्तमान पुरुष प्रधान समाजाला योग्य मार्गाने आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न करतांना दिसून येतात. गांधींनी दिलेल्या विचारामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळातील शासनाने गावांतील दारुबंदीच्या संदर्भातील सर्व अधिकार महिलांना दिल्याचे दिसतात. परिणामी सामाजिक आरोग्य आबाधित ठेवण्यात स्त्रियांची भुमिका महत्वाची असल्याचे गांधी मानतात.

गांधीचे ग्रामीण जीवन विषयक विचार :-

७०% ग्रामीण विचार ३०% शहरी जीवन (७ लाख खेडी) भारतीय स्वराज्याच्या तुलनेत महात्मा गांधीच्या ग्रामीण जीवनाच्या विकास विषयक संकल्पनेचा अविष्कार झाला आहे. शहर म्हणजे हिंदुस्थान नव्हे. हिंदुस्थानात जी सात लाख खेडी आहेत तो खरा हिंदुस्थान आहे. खेडयांचा नाश झाला तर हिंदुस्थान नष्ट होईल. खेडयांची लुबाडणुक जर थांबली तर त्यांचे पुनरुज्जीवन करणे अशक्य नाही. त्यामुळे स्वराज्याच्या आखणीत त्यांनी खेडयांच्या पुनर्रचनेला पहिल्या प्रतीचे महत्व दिले. खेडयातील प्रत्येकाला समतोल आहार, पुरेसे कापड, रहाण्यासाठी घर, शिक्षण, आरोग्य या विषयी आवश्यक मदत दिली पाहिजे. त्याबरोबर जनावरांसाठी कुरणे, मुलांसाठी क्रिडांगणे, सार्वजनिक सभागृह व वाचनालय, प्रत्येक खेडयासाठी पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी असे चित्र महात्मा गांधींनी स्वराज्याच्या संकल्पनेत खेडयाबाबत मांडले आहे.

ग्रामीण भागात गटबाजीचे राजकारण - स्पर्धा :-

आज नव्या राजकरणाने खेडयात गटबाजी वाढून ग्रामीण जीवन राजकियदृष्टया कमालीचे स्पर्धामय झाले आहे. पूर्वी ग्रामीण भागातील वेगवेगळे स्तर, कृषी, आर्थिक, सांस्कृतिक व्यवहाराच्या देवान - घेवाणामुळे एकजीव झाले होते. ग्रामीण भागात निरपेक्ष सामाजिक नेतृत्वाचीच कमतरता असल्याकारणाने ग्रामीण जीवन आर्थिकदृष्टया वरील सुविधांपासून वंचीत राहिले आहे. शेतीप्रधान ग्रामीण जीवन स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण सहकारी सेवामग्न झाल्याशिवाय त्याची प्रगती होणार नाही. त्यासाठी महात्मा गांधींनी मुलोद्योगी शिक्षण योजनेची कल्पना भारतीय परिषदेपुढे १९३७ मध्ये माडली.

शेती व्यवसाय / हस्त व्यवसाय :-

इ.स. १९४८ मध्ये भारतीय कॉंग्रेस समितीपुढे महात्मा गांधीनी जो मसुदा मांडला त्यात देखील त्यांनी शेती व्यवसाय व हस्त व्यवसाय यांच्या सहाय्याने खेडी, ग्रामीण जीवन स्वावलंबी व स्वयंपुर्ण करता येतील असे सांगितले. आज खेडयातील नवसुशिक्षित तरुणांनी निरपेक्ष भावनेने संघटीत होऊन काही विधायक प्रयत्न केल्यास जनतेत नवीन जाणिव निर्माण केल्यास उदा. ग्रामीण पारंपारिक जीवन, अज्ञान, अंधश्रध्दा, सामान्य घटनांमधून होणारे संघर्ष इत्यादि अगणित समस्यांच्या मुळाशी नव्या जाणिव निर्माण केल्यास त्यातून ग्रामीण समाज आधुनिकतेला व नवसंशोधनाला समोर जाऊ शकेल. महात्मा गांधींनी आपल्या आर्थिक व सामाजिक विचारात मनुष्य हा केंद्रबिंदु मानला आहे.

ISBN 978-93-5240-165-9

सामुदायिक मालकी महत्वाची :-

उत्पादन साधनांवर वैयक्तिक मालकीपेक्षा सामुहिक मालकी हवी. प्रत्येकाला कार्याच्या प्रमाणात मोबदला मिळावा, जे लोक कोणतेही काम करीत नसतील त्यांना आर्थिक साधन सामुग्रीवर मालकी हक्क मिळणार नाही. सर्वांना एका विशिष्टप्रमाणात उपयोग घेणे शक्य होईल. इत्यादी तत्त्वे महत्वाची ठरतात. महात्मा गांधीची विश्वस्तता ही संकल्पना आर्थिक विषमता व दारिद्रय कमी करण्यासाठी उपयुक्त आहे. विश्वस्तता यामुळे कामगार भांडवलदार यांच्यातील संघर्ष टाळता येतो. दोन्ही वर्गात सामंजस्याचे व परंपरागत सहकार्याचे वातावरण निर्माण करता येते व उत्पादन क्षमता वाढल्याने प्रगती होण्यास मदत होते. विश्वस्तता ही संकल्पना प्रचलित भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे आदर्शनिष्ठा समाजवादी अर्थव्यवस्थेत रुपांतर करण्याचे प्रभवी साधन आहे. या संदर्भात महात्मा गांधी म्हणतात की, जे माझ्या मालकीचे आहे त्याच्याव्दारे फक्त समाजात उपजिवीका करण्याचा मला अधिकार आहे परंतु मी समाजातील अन्य लाखो लोकांपेक्षा अधिक चांगला मजेत जीवन जगणार नाही.

गांधीची समते विषयीची संकल्पना :-

महात्मा गांधीच्या मतानुसार समता प्रस्थापित करण्यासाठी मालमत्तेची पुर्नविभागणी करुन समाजातील गरीब लोकांना मालमत्ता हक्क प्राप्त करुन दिला पाहिजे. आर्थिक समतेसाठी वेगवेगळया वर्गातील उपभोगातील विषमता कमी करावी लागेल. बहुसंख्य लोकांना जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या वस्तुंच्या किंमती कमी करुन चैनीच्या वस्तूंच्याकिंमतीत वाढ केली पाहिजे. दुसऱ्यांचे शोषण व पिळवणूक कोणी करणार नाही अशी परिस्थिती निर्माण करावी लागेल. अशा शोषण विरहित समाज व्यवस्थेत उच्च जीवन जगणारे लोक व कमी प्रतीचे जीवन जगणारे लोक या दोन वर्गातील परस्पर विरोध कमी झाला पाहिजे. तसेच समाजात कोणालाही कोणत्याही प्रकारे विशेष हक्क मिळू नयेत. सर्व संस्थांनी समाजाच्या दृष्टीने उपयुक्त किंवा हितकारक वातावरण निर्माण केले पाहिजे.

ग्रामीण जीवनासाठी स्वदेशीचा आग्रह :-

लोकमान्य टिळकांनी १९०५ मध्ये स्वदेशी चळवळ सुरु केली. ब्रिटीश सरकारच्या आर्थिक धोरणामुळे भारतीय देशी कापड व्यवसाय नष्ट झाला. हजारो लोकांसमोर बेकारी व उपासमारीची समस्या निर्माण झाली. देशी उद्योगाची वाढ करुन औद्योगीक प्रगती करण्यासाठी महात्मा गांधीनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला. भारतीयांनी वस्तुंचा उपयोग जास्त प्रमाणात घेतल्यास वस्तुंची मागणी वाढून उत्पादन वाढले. पर्यायाने उद्योगधंद्याच्या वाढीला उत्तेजन मिळावे अशी भुमिका स्वदेशीच्या संकल्पनेमागे आहे. देशात उत्पादन शक्य नाही अशा थोडयाच वस्तुंची आयात करावी लागेल. तसेच दुसऱ्याबाजूने स्वदेशी तत्वांमुळे देशात उत्पादन वाढीला उत्तेजन मिळून उत्पादन वाढ होईल. शहरे व खेडी यांना जोडणारा दुवा म्हणून महात्मा गांधीना चरख्याचे महत्त्व वाटत होते. चरख्याच्या निमित्याने भारतातील शेतकऱ्यांच्या हलाखीच्या परिस्थितीकडे

ISBN 978-93-5240-165-9

त्यांनी शहरी वर्गाचे लक्ष वेधले. खेडयांच्या बाबतीत सुशिक्षीतांना त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करुन दिली.

गांधींच्या मते देशात दारिद्रयाची समस्या :-

अर्थव्यवस्थेच्या सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक परिस्थितीचा योग्य प्रकारे विचार न करता यांत्रिक प्रगतीचा वेग जास्त प्रमाणात असल्याने समस्या निर्माण झाल्या आहे. तांत्रिक आधुनिकीकरणाची चुक विदेशी व्यापाऱ्याच्या रचनेतही केली आहे. या दोन चुकांमुळे अर्थव्यवस्थेत गुंतवणूकीच्या मानाने साधनसामुग्री अपूरी पडत आहे. त्यामुळे पुरेशा प्रमाणात रोजगार संधी उपलब्ध करण्यात अपयश आले. हे वाढत्या दारिद्रयाचे, दुःखाचे व बेकारीचे मुलभूत कारण होय.

विकेंद्रिकरणामुळे मानव जातीस बेसुमार यांत्रिकीकरणाच्या अनिष्ट परिणामापासून सुरक्षित ठेवता येईल. कोणत्याही कार्यक्रमामध्ये खेडयातील लोकांना मध्यवर्ती स्थान मिळावे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत विविध प्रकारच्या शेतमालावर प्रक्रिया करणारे घरगुती उद्योग व लघु उद्योग निर्माण करावेत. हे उद्योग श्रमप्रधान असल्याने जास्त लोकांना रोजगार मिळेल. खेडयातील लोकांचा रोजगार व भाकरीचा प्रश्न सुटेल. आर्थिक सत्तेच्या केंद्रीयकरणास आळा बसेल. रोजगार निर्मितीशिवाय औद्योगिकरण धातक आहे. म्हणून जास्त उत्पादन ही औद्योगिकरणाच्या यशाची कसोटी न मानता जास्तीत जास्त रोजगार निर्मिती ही प्रमुख कसोटी मानली पाजि. समाजातील बहूसंख्य लोकांना आवश्यक असलेल्या वस्तु उत्पादनासाठी मानवी श्रमाचा जास्तीत जास्त पूर्णपणे उपयोग केला पाहिजे.

भांडवलप्रधान उद्योग सरकारच्या मालकीचे असावेत :-

महात्मा गांधीचा आधुनिक औद्योगिकरणाला विरोध नव्हता. त्यांच्या मते लहान यंत्रे वापरणे हितावह आहे. परंतु गुंतागुंतीची अवजड यंत्रसामुग्री मोठया प्रमाणात वापरणे मानवी हिताला बाधक ठरते. भांडवलप्रधान उद्योग हे सरकारच्या मालकीचे असावेत. (उदा. रेल्वे, विजनिर्मीती व पुरवठा, बांधकाम, जहाजबांधणी) त्यांचा उपभोग्य वस्तुंच्या उत्पादन क्षेत्रातील औद्योगीकरणाला ठाम विरोध होता.

अवजड उद्योगांचा परिणाम :-

भारतासारख्या गरीब देशांमध्ये अलीकडील काही वर्षात अवजड उद्योगांना महत्वपुर्ण स्थान देण्यात आले आहे. त्यामुळे भारताच्या विकासाच्या डावपंचात्मक धोरणांमध्ये मोठया प्रमाणात अपुर्णता आली आहे. त्यांच्या मताने जेव्हा कामासाठी फार थोडे हात उपलब्ध असतात तेंव्हा यांत्रिकीकरणावर भर देणे योग्य असते. कामासाठी जरुरीपेक्षा जास्त कामगार उपलब्ध असतात तेंव्हा यांत्रिकीकरणाचा हव्यास धरणे अयोग्य व अहितकारक असते. त्यांच्या मतानुसार औद्योगीक क्षेत्रातील लोकांना समाजाचे किंवा जनतेचे विश्वस्त म्हणून कार्य केले पाहिजे. यंत्रप्रधान संस्कृती मानवाला शाप ठरेल.

ISBN 978-93-5240-165-9

गांधीच्या विकास प्रतिमानांकडे सरकारचे दुर्लक्ष :-

भारत सरकारने महात्मा गांधीच्या विकास प्रतिमानांकडे दुर्लक्ष करुन पाश्चिमात्य विकास प्रतिमा अंगिकारल्याने दारिद्रय, बेकारी, उपासमारी, गलीच्छ झोपडपट्ट्या, भिकारी, बेघर, गुन्हेगारी व आर्थिक विषमता इत्यादी गंभीर प्रश्न निर्माण झाले. भारतातील अनेक नामवंत अर्थशास्त्रज्ञांनीही दारिद्रय व विषमता या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी उत्पादक रोजगार उपलब्ध करुन देण्याचे सुचविले आहे. गरीबांना विविध प्रकारची मदत करुन दारिद्रयाविरुध्द तात्पुरती मलमपट्टी करणे योग्य नाही. या उपायांमुळे सरकारी पैसा तर खर्च होतोच. परंतु त्याचबरोबर दारिद्रयाचा प्रश्नही चिघळत राहतो. प्रत्येक व्यक्तीची उत्पादन क्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. सध्या जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी २०% लोकसंख्या शहरी भागात राहते. म्हणून जागातील ग्रामीण जनतेचा विकास करण्यासाठी महात्मा गांधीच्या अर्थशास्त्राची संकल्पना उपयोगात आणणे जरुरीचे आहे. चीन सरकारने ग्रामीणविकासासाठी महात्मा गांधीच्या अर्थशास्त्राचा उपयोग केला आहे. त्या देशाने सर्व जनतेस पुरेशा प्रमाणात अन्नधान्य, शिक्षण व आरोग्य सेवा उपलब्ध करुन देण्यात यश संपादन केले आहे. तसेच धोरण भारतात राबवले तर भारतातील जनतेचा विकास होईल. खऱ्या अर्थाने महात्मा गांधीची ग्रामीण अर्थ व सामाजिक व्यवस्थेसंबंधीचे विचार उपयुक्त ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. Chaddha : A Life, New York, John Wieley and Sons, Inc. 1997.

२. Dalal C.B. / Gandhi : 1915-1948; A Detailed Chronology, New Delhi, Gandhi Peace Foundation, 1971.

३. तेंडूलकर डी.जी. : महात्मा, खंड २, टाईम्स ऑफ इंडिया प्रेस, मुंबई.

४. महात्मा गांधी : गांधी विचार दर्शन, खंड -२.

५. महात्मा गांधी : गांधी विचार दर्शन, खंड - १.

६. महात्मा गांधी : हिंदु धर्म, नवजीवन प्रकाशन.

७. देशमुख प्रभाकर : भारताची अर्थव्यवस्था, पिंपळापूरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.

८. देशमुख प्रभाकर : आर्थिक [illegible] आणि नियोजन, पिंपळापूरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.

९. भागलीवाल टी.एस. : इकॉनामिक्स ऑफ लेबर ॲन्ड इंडस्ट्रियल रिलेशन, साहित्य भवन, आग्रा १९९५.

१०. जयप्रकाश : आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, राधा पब्लिकेशनस्, दिल्ली २००४.

❊ ❊ ❊

ICHR Sponsored One Day National Seminar on the Occasion of Azadi ka Amrit Mahotsav

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Editor
Dr. Govind Tirmanwar

ICHR

ICHR Sponsored One Day National Seminar on the Occasion of
Azadi ka Amrit Mahotsav

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Organized by

Department of History
Late Dattatraya Pusadkar Arts College,
Nandgaon Peth, Tq. Dist. Amravati.

Editor

Dr. Govind Tirmanwar

Om Sai

OM SAI PUBLISHER & DISTRIBUTORS

Contribution of Women in Indian Independence Movement

© Author

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers.

ISBN : 978-93-93973-59-7

EDITION : 2022

Printed and Published By :
Shri Ganesh Raut
Om Sai Publisher & Distributors
Plot No. 29, Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003.
Mob. : 9923693506,
E-mail : ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :
Smt. Jyoti Naresh Khapekar
SAI JYOTI PUBLICATION
Teen-nal Chowk, Kasarpura,
Behind Panjivani Market,
Itwari, Nagpur.
Mob. : 9764673503
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Books N Books
Plot No. 65, Radhika Palace,
Medical Chowk,
Hanuman Nagar,
Nagpur - 440009.
Mob.: 9923693506
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Branch :
Pune : 203, Paris Sparsh Hight,
Ambamata Mandir Road,
Ambai Dara, Dhayari,
Pune - 411041.
Mob.: 9420318884

New Delhi : 213, Vardhan House,
Ansari Road, Dariya Ganj,
New Delhi - 110002.
Mob.: 8888828026, 9325656602

Type Setter
Shree Ganesh Graphics
Mob.: 9890803277

प्रकाशित सर्व शोधनिबंधातील विचार, मते व निष्कर्ष शोधनिबंध लेखकांची आहेत, त्यांच्याशी संपादक सहमत असेलच असे नाही.

32.	स्वातंत्र्य आंदोलनात अकोला जिल्ह्यातील स्त्रियांची भूमिका डॉ. व्ही. जी. वसू, प्रा. अरविंद. के. भोंगळे	139
33.	भारत छोडो आंदोलनात पश्चिम विदर्भातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. नाना वानखडे, कु. शुभांगी कमलाकर फुकट	144
34.	अकोला जिल्हयातील कारंजा (लाड) आणि वाशिम तालुक्यातील महिलांचा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमधील सहभाग (१९२० ते १९४७) प्रा. डॉ. ठकसेन दा. राजगुरे	148
35.	हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचा सहभाग प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे	151
36.	स्वातंत्र्य संग्रामातील विरांगणांचे कार्य एक ऐतिहासीक सिंहावलोकन प्रा. डॉ. तिर्थनंद बन्नागरे, मा. डॉ. काशीनाथ मानमोडे	156
37.	इ.स. १८५७ चा स्वातंत्र्य संग्राम आणि कानपूरची नर्तकी विरांगना अजीजन डॉ. पी. एस. माहोरे	161
38.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रमुख महिला स्वतंत्रता सेनानी व त्यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे	166
39.	सविनय कायदेभंग चळवळीत वर्धा जिल्हयातील महिलांचा सहभाग प्रा. डॉ. सुरेश एन. काळे .	170
40.	संत गाडगेबाबांच्या अनुयायी मिराबाई शिरकर यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान डॉ. संदिप म. राऊत	173
41.	गांधी युग: असहकार आणि संविनय कायदेभंग चळवळीत महिलांचा सहभाग प्रा. आर. बी. वाघ	176
42.	ॲनी बेझंट व होमरूल चळवळीचे भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील योगदान डॉ. वैशाली सु. भाकरे	180
43.	महात्मा गांधीजीच्या आंदोलनात स्त्रीयांचा सहभाग प्रा. डॉ. राजेन्द्र एम. देवाळकर	184
44.	गांधीप्रणीत स्वातंत्र्यलढयात भारतीय स्त्रियांचा सहभाग प्रा. डॉ. बी. आ. तनपुरे	187
45.	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतिवीर प्रीतिलता वड्डेदार यांचे योगदान प्रा. डॉ. जगदीश दयासागर हेंडवे	189
46.	गांधीजींच्या परीप्रेक्षातून भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत महीलांचे योगदान डॉ. कृष्णा मालकर, शिवाजी काशीनाथ गायकवाड	192
47.	सरोजिनी नायडू: भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील सक्रिय महिला प्रा. डॉ. संदीप व्ही. भुरले	195

·सविनय कायदेभंग चळवळीत वर्धा जिल्हयातील महिलांचा सहभाग

प्रा. डॉ. सुरेश एन. काळे
इतिहास विभागप्रमुख
एच. बी. टी. कला व वाणिज्य महाविद्यालय
न्यु सुभेदार ले–आऊट, नागपूर.

भारतात राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेपासूनच राष्ट्रीय चळवळीत विदर्भाचा प्रामुख्याने सहभाग हो
१९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत सुद्धा विदर्भाचा सहभाग महत्वाचा होता.त्यात महिल
केलेले काम स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या दृष्टिने फार महत्वाचे आहे.

सविनय कायदेभंग चळवळ ही मा. गांधीच्या आंदोलनातील महत्वाचा भाग होय. त
अधिवेशणातील स्वातंत्र्याची मागणी,सायमन कमीशनला झालेला विरोध, नेहरु अहवाल
भारतात जागृती निर्माण झाली होती. या पार्श्वभूमीवरच १९३० मध्ये मिठाचा कायदा मोडून स
कायदेभंग चळवळीला सुरुवात झाली होती. कायदेभंगाच्या चळवळीत स्त्रीयांनी उत्स्फुर्तपणे स
घेतला होता. या चळवळीत स्त्रीयांच्या सहभागाचे कारण म्हणजे गांधीविचार धारेचा प्रभाव
गांधीच्या मते स्त्रीयांमध्ये नैसर्गिकरित्या तिन महत्वाचे गुण असतात, त्यात स्वार्थत्याग, अहिं
प्रामाणिकपणा होय. स्त्री ही कुटुंबाचा आधार आणि कुटुंब राष्ट्राचा आधार असल्याने राष्ट्
सामाजिक कार्यात स्त्रियांनी समोर जावे असे गांधीचे मत होते. तसेच स्त्री शक्तीची शक्ती अ
सविनय कायदेभंग आंदोलनात सहभागी करुन घेतले होते. सविनय कायदेभंग आंदोलना
प्रकारचे सत्याग्रह झाले. त्यात प्रामुख्याने मीठचा सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह
समावेश होता. या तिनही आंदोलनाचे संदर्भ सर्वसामाण्याशी जोडलेला होता.

भारतात १९३० ला सविनय कायदेभंग चळवळीला सुरुवात झाल्यानंतर विदर्भात
चळवळ जोमात सुरु झाली होती. वर्धा जिल्हयाचा सहभाग भारताचा स्वातंत्र्य लढयात
महत्वपूर्ण उरलेला आहे. हया जिल्हयात वर्धा, हिंगणघाट आणि आर्वी हया तहसिली आहेत
सभा स्थापन झाल्यापासूनच हया जिल्हयाचे प्रतिनिधी अधिवेशनाला नियमितपणे जात असत
पुर्वी ही हा जिल्हा राजकोय दृष्टया जागृत होत आंदोलन दरम्यान एकटया वर्धा तालुक्
राष्ट्रीय शाळा स्थापन झाल्या होत्या. १९०५ पासूनच स्वदेशीचा प्रसार या जिल्हयात दिसून

वर्धा जिल्हयातील बजाज परिवाराने नागपूरच्या १९२० च्या अधिवेशनापासून
आंदोलन, झेंडा सत्याग्रह हया सर्व कार्यक्रमात महत्वाची भुमिका बजावली. त्यामुळे १९
सविनय कायदेभंग लढयाचे वेस्टर्न मुंबई प्रांताची जबाबदारी गांधीनी जमतालाल बजाजव
त्या त्याप्रांताचे सर्वाधिकारी नियुक्त केले. आंदोलना दरम्यान मुंबईतील महीलांना अटक
जानकीदेवी मुंबईवरुन वर्धेला आल्या. वर्धेला आल्यानंतर जनतेमधील उत्साह वाढविण्
त्यांनी सुरु केले. गंगूबाई भुसारी आणि शांताबाई काळे बरोबर, त्यांनी प्रचारकार्याकरीता
नागपूरवरुन अनुसयाबाई काळे प्रचारकार्याकरीता वर्ध्याला आल्या. वर्धेत सभा
सत्याग्रहाकरीता लोकांना आव्हाहन केले. याच दरम्यान जिल्हयात दारुबंदीसाठी मोठी
झाली होती. या चळवळीत केशरबाई, लक्ष्मीबाई, गंगाबाई भुसारी हया महिलांनी भाग
ब्रिटिश विरोधात व कार्यात वानरसेना व देशसेविकांचे कार्य महत्वाचे होते.

जानकीदेवी बजाज यांच्या अविरत प्रचार कार्यामुळे चळवळीचा जोर पुलगाव,
हया भागात वाढत होता. दिनांक १५/०२/१९३२ ला सिंदी येथे ३०० लोकांची
जानकीदेवी आणि वर्धा येथील वल्लभभाई यांची भाषणे झाली. जानकीदेवींना २९/०१

लोकांसमोर कलेल्या भाषणाकरीता पकडण्यात आले. त्याचदिवशी लक्ष्मीबाईंनी ५०० लोकांची [illegible] दारु दुकानाजवळून जाणारा रस्ता टाळून काढली. यावेळी जवळपास ४०० लोकांना अटक [illegible] सिंधीला २०/०२/१९३२ ला वर्धा आश्रमाच्या गंगूबाई वांजूळकर यांचे ५०० लोक [illegible]ल्या सभेत भाषण झाले अल्पावधीतच गंगूबाई वांजूळकर, शरयुताई धोत्रे, मालती धाणे, विमल [illegible]ना अटक करण्यात आली.

जानकीदेवींच्या अटकेमुळे वर्धेची परिस्थिती बदललेली होती. यापुढील कार्यक्रमाचे आयोजन [illegible]त सुरु असल्याचे दिसून येत नाही. वर्धेत भाषण देणाऱ्या महिलांना सर्वात जास्त अटक [illegible] आली, याच काळात इंदिराबाई कुलकर्णींनी वर्धेत सभा आयोजित केली त्यांनी त्या सभेतून [illegible]ले की, आपल्या मनात भिती न ठेवता सरकारला दहशत बसेल असे कार्य लोकांनी करावे. [illegible] १९३३ च्या दरम्यान जवाहरलाल नेहरुंना अटक झाल्यामुळे त्यांच्या निषेधार्थ सभा घेण्यात [illegible]. त्या सभेला ३०० लोक उपस्थित होते. ताराबेन मधुवाला आणि जानकीदेवी बजाज हयांनी [illegible] आदर्श समोर ठेवावा असे सभेला संबोधित करतांना सांगितले. देवळीच्या महिला [illegible]याबाई वंजारी म्हणाल्या की आता तरी वेळ आली आहे की, "नेहरुंचे अनुकरण करुन प्रत्यक्ष [illegible]रला हाकलून लावण्यात भाग घ्यावा किंवा तुरुंगात जावे".

याच काळात वर्धा जिल्हयाच्या आर्वी तालूक्यात सध्या सविनय कायदेभंगाची चळवळ जोमात [illegible]ती. १९३०चा मिठावरील कायदा मोडण्यात आला. त्यावेळी चंपतराव पानबुडे हे आर्वीतील [illegible] कार्यकर्ते होते. त्यांनी जप्त वाङमयाच्या अनेक प्रति प्रकाशित केल्या व वाटल्या यानंतर [illegible]बाई पानबुडे, ताराबाई लिमवे, कमलाबाई देशमुख यांच्या प्रायत्नाने प्रभातफेऱ्या काढण्यात [illegible]ल्या. तसेच १० हजार किंमतीच्या विदेशी कापडाची होळी करण्यात आली. अश्याप्रकारे वर्धा [illegible]ल्यातील आर्वि तालूक्यात कायदेभंग आंदोलनात महिलांनी कामगीरी केलेली आहे.

दिनांक २६/०७/१९३० ला लोकमान्य टिळकांच्या जयंतीच्या मुहूर्तावर सेनापती टिकेकरांनी [illegible] कार्यकर्त्यांसह झेंडावंदन केले. सेनानायकाला आणि सैनिकांना लक्ष्मीबाई देशमुख हयांनी [illegible]खले आणि पुढे होऊन त्यांनी गवत कापून जंगल कायद्याचा भंग केला. रस्त्याने जात असतांना [illegible]केकर आणि त्यांच्या साथीदारांना अटक करण्यात आली. हया जंगल सत्याग्रहाच्या वेळी ५० ते [illegible] हजार जनसमुदाय उपस्थित होता. विरुळ या गावात लक्ष्मीबाई देशमुख यांच्या नेतृत्वात [illegible]तफेरी काढण्यात आली. त्यांच्या विरोधामुळे विरुळ या गावातील दारुचे दुकान बंद पडले. [illegible]नकीबाई यांनी गावोगावी व्याख्याने देऊन स्त्रीयांनमध्ये जागृती निर्माण केली.

वर्धा जिल्हयातील हिंगणघाट तालूक्यात सुद्धा सविनय कायदेभंग चळवळीचे पडसाद [illegible]टल्याचे दिसून येते. हिंगणघाट वरुन झेंडा सत्याग्रहासाठी नागपूरला ३५ कार्यकर्ते पाठविण्यात [illegible]ले होते. २६ जानेवारी १९३० ला गोविंदराव खत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली स्वातंत्र्यदिन पाळण्यात [illegible]ला. व सभेतील ५००० लोकांच्या साक्षीनेस्वातंत्र्य दिनाचा ठराव पास करुन घेतला. १३ एप्रिल [illegible] कमलाबाई दातार यांच्या अध्यक्षतेखाली ३० स्त्रियांनी मिठाचा कायदेभंग केला त्याच रात्री [illegible]नोबा भावे यांनी ७०मिठाच्या पुडया विकल्या. डॉ. मुजुमदार यांनी चळवळीचे नेतृत्व [illegible]स्वकारल्यानंतर देशसेवीका संघ स्थापन करण्यात आला. त्यात ४० देशसेविका होत्या. नागरिला [illegible]लतीताई थत्ते यांना जंगल सत्याग्रहात उत्तेजन दिल्याबद्दल अटक करण्यात आली व पुढे त्यांना [illegible]क महिण्याची शिक्षा सुणावण्यात आली. १९३० पासूनच हिंगणघाट मधील दारु दुकानासमोर निदर्शने करण्यास सुरुवात झालेली होती. त्यांचाच परिणाम पुढे या गावातील दारु दुकाने बंद करण्यात आली होती.

१९३२ च्या जानेवारीला व्हाईसरॉयने अध्यादेश काढून राज्यावर पकड निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. याकाळात, मा.गांधींना अटक करुन येरवडा तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. त्यांच्या पाठोपाठ कॉंग्रेसच्या मोठमोठया नेत्यांना सुद्धा अटक करण्यात आली. याच काळात कॉंग्रेसला

बेकायदेशीर संस्था घोषित केली. यावर्षीचे कॉंग्रेसचे अधिवेशन कलकत्याला घेण्याचे ठरविण्य आले होते. त्याकरीता जाण्याची तयारी म्हणून हिंगणघाटच्या लोकांनी आपली नावे जाहीर केली.

वैदर्भीय महिलांनी सविनय कायदेभंग आंदोलनात मिठाचा सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रह, विदे कापडावर बहिष्कार, खादीप्रचार, परिषदांचे आयोजन हयाशिवाय प्रात:फेऱ्या, संध्याफेऱ्या क राष्ट्रीय गीते, स्वरचित गीते, पोवाडे रचून आणि गाऊन, अशा अनेक मार्गांनी प्रचारकार्य के हयाशिवाय निधी गोळा करणे, लोकांना कॉंग्रेसचे सभासद बनविणे, मुष्टीफंड गोळा करणे, प्रत्य काम करणाऱ्या महिला, पुरुष, त्यांचे कुटुंबीय हयांना मोलाची मदत करणे अशी नानविध केली.

ही सर्व कामे करतांना आम्ही काही विशेष केले ही भावना राष्ट्रकार्यात सहभागी झालेल्य महिलांच्या मनात नव्हती. काहींनी पती राष्ट्रीय कार्य करत तर आपणही पत्निधर्म पाळावा म कार्य केले. काहींनी राष्ट्रीय कार्य समजून काम केले तर काही महिलांच्या मनात 'अतिथी देवो ही भावना असल्यामुळेही त्यांनी कार्यकर्त्यांना मदत केली.

या चळवळीच्या दरम्यान साधारणत: महिलांना पकडू नये हे सरकारी अधिकाऱ्यांचे असे. तसे त्यांना सरकारी आदेशही होते. महिलंना तुरुंगात टाकल्यास जनता जास्त भडकेल अ थोडी भीति सरकारला असावी. परंतु १९३२ च्या दहशतीच्या काळात मात्र अनेक महि पकडण्यात आले, कारण त्यावेळी शांततापूर्ण निरोधनेही बेकायदेशीर ठरविण्यात आली होती. परिस्थितीत अनेक महिलांना गावाबाहेर दूर जंगलाच्या बाजूला नेऊन सोडत असत. त्या म तिथून परत येऊन पुन्हा कामाला लागत.

१९३०–३२ च्या सविनय कायदेभंग मोहिमेच्या काळात विदर्भातून सुमारे ३०० महि तुरुंगवास घडल्याचे न. र. फाटक स्वातंत्र्यसंग्राम सैनिक चरित्रकोष भाग १ आणि भ. ग. स्वातंत्र्य सैनिक कोष भाग–२ वरुन आढळून येत असले तरी, अटक करुन बाहेर दूर सोडलेल्य महिलांचा सहभाग ध्यानात घेतल्यास आणखी शेकडो महिला आंदोलनात उतरल्याचे दिसते. ज्यांना काही तासात अगर एका दिवसात सोडले, अशा सोडलेल्या अनेक महिलांची कागदोपत्री नाही. शिवाय तुरुंगात गेलेल्या अनेक महिलांचे नावेही चरित्रकोषात आलेली अशा अनेक महिला आहेत की ज्यांच्या नावांची मोजदाद करणे कठीण आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की केवळ शेकडयांनीच नाही तर हजारोंच्या संख्येने वि महिला भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील सविनय कायदेभंग लढयात सहभागी झाल्या होत्या.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. पाठक दमयंती, वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सदस्य
२. कामटेकर मा. ग. (सं), नागपूर प्रांताचा इतिहास
३. Nagpur District Gazetter
४. पाठक दमयंती
५. पाठकन. र., स्वातंत्र्य सैनिक चारित्र कोष
६. पाठक दमयंती
७. Nagpur District Gazett

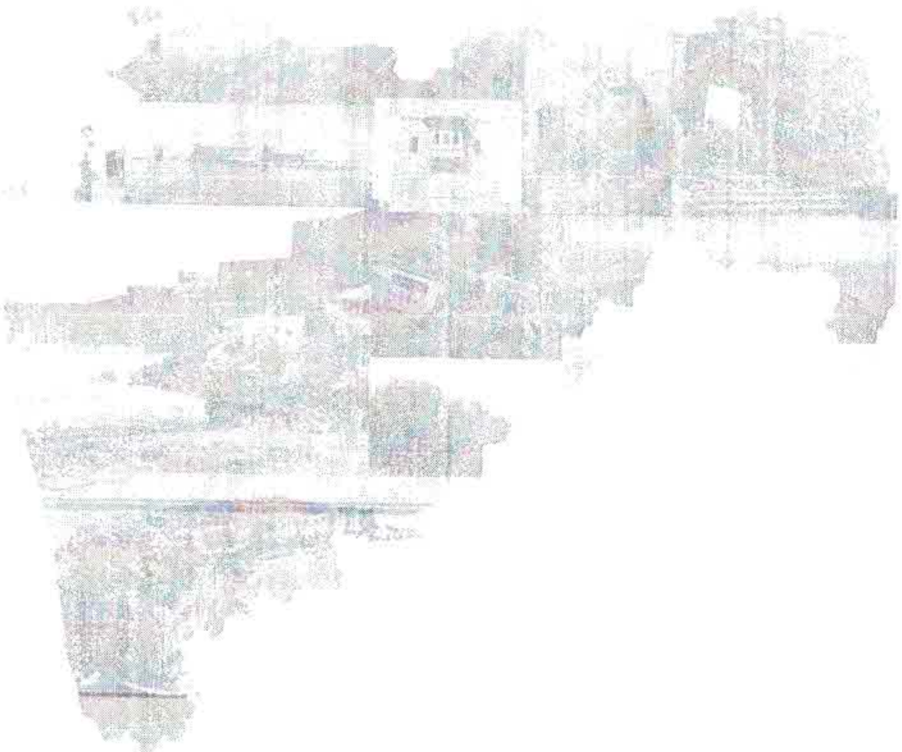

ISBN 978-81-963632-1-5

₹

SAI JYOTI PUBLICATION
Phone : 9764673593, 9923593503
email : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Om Sai Publishers & Distributors
Mob. No. :9923693506, 9325656602
E-mail : ospdnagpur@gmail.com

Available Also on amazon

महाराष्ट्रातील किल्ले: एक दृष्टिक्षेप

मुख्य संपादक : डॉ. प्रज्ञा कामडी
सहसंपादक : प्रा. सुनील नारनवरे

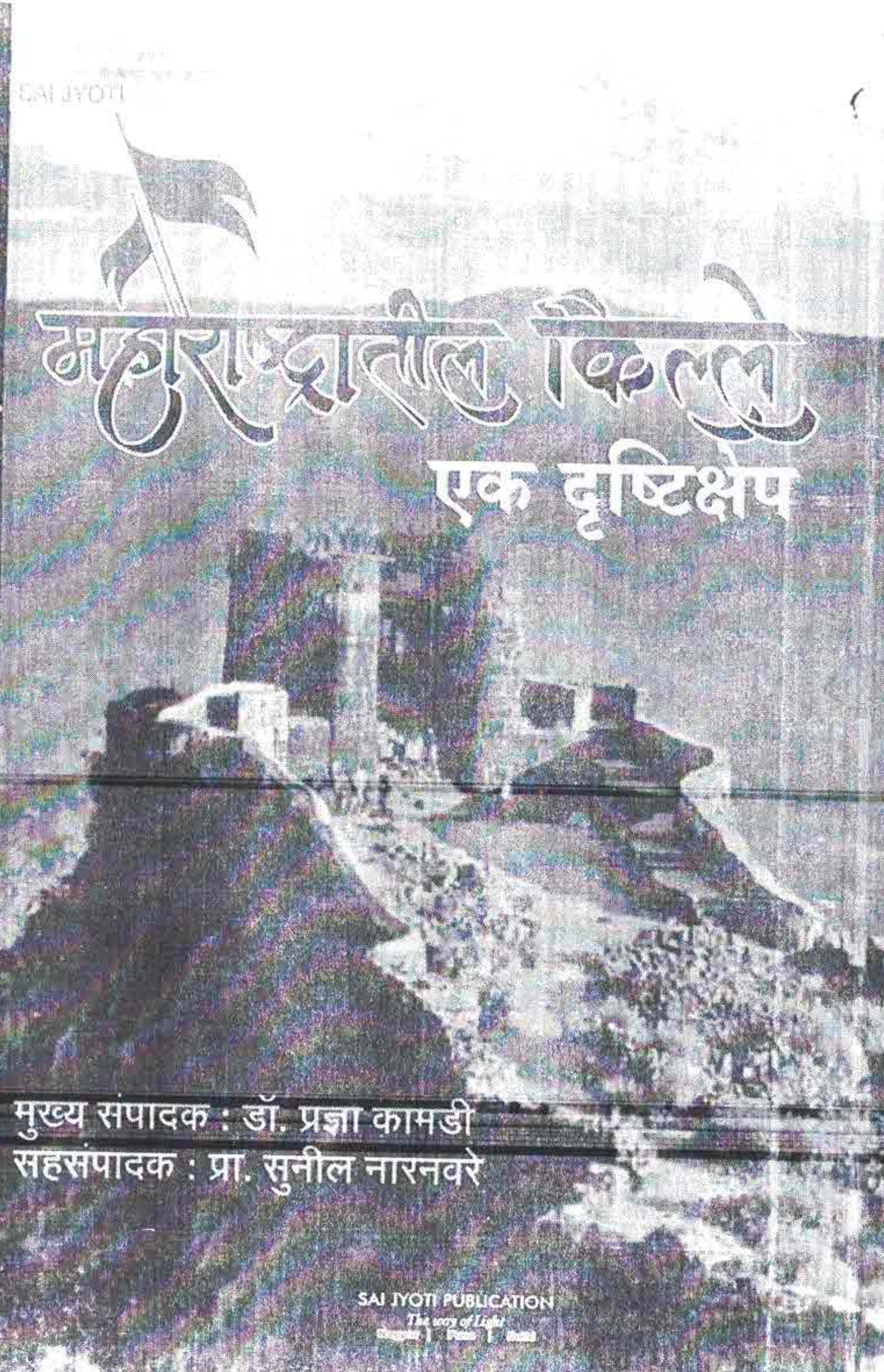

महाराष्ट्रातील किल्ले
एक दृष्टिक्षेप

मुख्य संपादक : डॉ. प्रज्ञा कामडी

सहसंपादक : प्रा. सुनील नारनवरे

SAI JYOTI PUBLICATION
The way of Light

महाराष्ट्रातील किल्ले
एक दृष्टिक्षेप

संपादक
डॉ. प्रज्ञा कामडी
सहसंपादक
प्रा. सुनिल नारनवरे

SJP
साई ज्योती पब्लिकेशन

■ महाराष्ट्रातील किल्ले एक दृष्टिक्षेप

■ © प्रा.डॉ. र्आ अभय पाटील

■ प्रथम आवृत्ती : २०२३

■ ISBN : 978-81-963632-1-5

■ प्रकाशन व मुद्रक
श्रीमती ज्योती नरेश खापेकर
साई ज्योती पब्लिकेशन
तिन-नल चौक, कसारपुरा,
इतवारी, नागपूर - ४४० ००२
मो.नं. (+९१) ९७६४६७३५०३
ई-मेल : sjp10ng@gmail.com
website : www.saijyoti.in

मुद्रण आणि वितरण
श्री. गणेश नारायणराव राऊत
ओम साई पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स
२९, इंदिरानगर टी.बी.वॉर्डच्या मागे,
नागपूर - ४४० ००३,
मो.नं. ९९२३६९३५०६
ई-मेल-rautg1980@gmail.com

■ विक्री कार्यालय
बुक्स ॲण्ड बुक्स
६५, शॉप नं. २, राधिका पॅलेस,
हनुमान नगर रोड, मेडिकल चौक, नागपूर.

शाखा

पुणे - २०३, परिस स्पर्श हाईट,
अंबामाता मंदीर रोड,
अंबाबाई दरा, धायरी
पुणे-४११०४१,
मो.नं.:९४२०३१८८८४

न्यू दिल्ली -२१३, वर्धन हाऊस,
७/१२ अंसारी रोड, दरियागंज
न्यू दिल्ली - ११०००२
मो. ८८८८८२८०२६
९३२५६५६६०२

■ अक्षर रचना:
साई ज्योती पब्लिकेशन
नागपूर-५, मो.नं. ९९२३६९३५०६

अनुक्रमणिका...

१. मेळघाटचा रक्षक झिल्पी आमनेरचा किल्ला
डॉ श्याम प्रकाश देवकर ५–११
२. देवगडचा किल्ला
प्रा. डॉ. सुरेश एन काळे १२– १८
३. चंद्रपूरचा (चांदगड) किल्ला : एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप
प्रा. अरुण बी. आलेवार १९–२७
४. उदगीर किल्ल्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : एक अभ्यास
प्रा.डॉ. अनंत नामदेवराव शिंदे २८– ३६
५. खानदेशातील किल्ले भामेरगड
डॉ.विवेकानंद लक्ष्मन चव्हाण ३७–४९
६. मेळघाटचा रक्षक झिल्पी आमनेरचा किल्ला
डॉ श्याम प्रकाश देवकर ५०– ७३
७. देवगिरी किल्ला: एक ऐतिहासिक अध्ययन
डॉ. सुनील श्रीपत बोरकर ७४–७९
८. विजयदुर्ग : मराठा आरमाराचे सोनेरी पर्व
डॉ. माधुरी नितिन देवतळ ८०– ८४
९. महाराष्टातील किल्ले: एक दृष्टीक्षेप : गाविलगड किल्ला, चिखलदरा, अमरावती
डॉ चंदू रामाजी देशपांडे ८५–९१
१०. जलालखेड्याचा सोमेश्वर किल्ला एक ऐतिहासिक अध्ययन
प्रा. मंगेश रामराव दोडके ९२– ९७
११. चांदवडचा किल्ला
डॉ. गुंजन ललेश गरुडे ९८– १०४
१२. गोंडशासनकालीन ऐतिहासीक वारसा: बल्लारपूर किल्ला
डॉ. प्रमोद ना. घ्यार १०५– ११०
१३. पन्हाळा किल्ला एक : ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप
प्रा. डॉ. नथ्थु सिताराम गिरडे १११–११७
१४. नरनाळा किंवा शहानूर किल्ला
प्रा.डॉ.संदीप रमेश हातेवार ११८–१२५
१५. अंबागड किल्ला (ता.तुमसर जिल्हा भंडारा)
डॉ. अरुण हटवारे १२६–१३०
१६. किल्ले बाणूरगड (भूपाळगड): एक ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप
धैर्यशील मारुती जाधव १३१–१३७

१७. नगरधनचा प्राचीन भुईकोट किल्ला व मनसरचा राजवाडा
प्रा. डॉ. गजानन नत्थूजी कळंबे १३८– १४५
१८. इलीचपुरचा (अचलपूर) किल्ला
कुणाल काळे १४६– १५४
१९. वैरागड किल्ला
प्रा. विनोद राजेंद्र कामडी १५५–१६०
२०. पवनी किल्ला एक ऐतिहासिक मूल्यमापन
प्रा. डॉ. दिपक रामचंद्र केने १६१–१६६
२१. सानगडी येथील किल्ला: एक ऐतिहासिक अवलोकन
प्रा. डॉ. राजेंद्र खंडाईत १६७–१७३
२२. महाराष्ट्रातील किल्हे : एक दृष्टीक्षेप श्री क्षेत्र माहुरगड किल्हा
प्रा.प्रमोदिनी ज्ञा. खोरगडे (सातंगे) १७४–१८२
२३. ''राजगड किल्ला : एक ऐतिहासिक अध्ययन ''
डॉ. चंद्रशेखर क्षीरसागर / डॉ. विलास फरकाड १८३–१८९
२४. ''किल्ले धारूर'' (गडकोट/ भुईकोट)
डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी १९० –२०४
२५. किल्ले वासोटा (व्याघ्रगड)
डॉ. अमोल माने २०५– २१२
२६. गोंड राजवंश कालीन उमरेड किल्ला
अशोक नानाजी नैताम २१३–२१७
२७. नांदेड येथील नंदगिरी किल्ला ऐतिहासिक आढावा
डॉ. शिवाजी सोमला पवार २१८–२३१
२८. महाराष्ट्राच्या इतिहासातील पुणे शहराचा राखणदार 'सिंहगड किल्ला''
डॉ श्याम प्रकाश देवकरे २३२–२३६
२९. महाराष्ट्रातील किल्ले आणि संवर्धन
डॉ श्याम प्रकाश देवकरे २३७–२४५
३०. शिवकालीन पन्हाळा किल्ल्याचे ऐतिहासिक महत्त्व
अपूर्वा कठाने २४६–२५०
३१. किल्ले मच्छिंद्रगड: सह्याद्री पर्वत रांगेतील शेवटचा गिरीदुर्ग
प्रा. डॉ. अरुणा मधुकर वाघमारे २५१–२५७